

İMAM SERAHSÎ'NİN İÇİNDE YAŞADIĞI SİYASİ ORTAM VE HAPİS HAYATI

Osman AYDINLI*

Özet:

400/1009 tarihinde Horasan'ın Serahs şehri veya civarında doğan Şemsü'l-Eimme İmam es-Serahsî, ilk çocukluk yılları hariç ömrünün tamamını Buhâra, Özkent ve Fergana bölgesinde geçirmiştir. Zamanın en büyük âlimlerinden Şemsü'l-Eimme Halvânî ve es-Suğdî gibi önemli hocalardan ilim okumuş ve kendinden sonra gelen meşhur birçok âlime de hocalık yapmıştır. Ancak 466-480/1073-1087 yılları arasında 15 yıla yakın Özkent'te hapis hayatı yaşamıştır. Onun yaşadığı dönemde o bölgede Karahanlılar yönetiminde bulunmaktaydı. Onu hapseden Karahanlı hükümdarı ise Şemsülmülk II. Nasr Han olmuştur. Serahsî'nin niçin hapsedildiğine dair elimizde net bir bilgi olmamakla birlikte onun, devrin hükümdarına söylediği nasihat yollu bir söz veya ilahiyat alanında söylediği bir sözün muhalifleri tarafından çarpıtılarak hükümdara jurnallenmesi sonucu hapsedildiği tahmin edilmektedir. Ancak bu sözün ne olduğu kaynaklarda geçmemektedir. Serahsî, ağır hapis şartları altında 30 ciltlik muazzam eseri el-Mebsut başta olmak üzere diğer birçok eserini, kitap ve defterlerinden mahrum olduğu halde hapiste öğrencilerine yazdırarak ilim dünyasının dikkatlerini üzerine çekmiştir. Son hapis yılları daha rahat bir mekânda geçen Serahsî 480/1087 yılında hapisten kurtulmuş ve ilmi çalışmalarını devam ettirdiği Ferğana'nın Merginân şehrinde 483/1090 tarihinde vefat etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Serahsî, Karahanlılar, Samaniler, Şemsülmülk II. Nasr Han, Özkent, el-Mebsut.

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

The Political environment which İmam Serahsi was in and his Prison life

Abstract:

İmam al-Sarakhsi known as Shams al-Aimma (sun of Leaders) was born around Serahs city in 400/1009. Except for his early childhood, he spent almost his entire life in Buhâra, Ozkent and Fergana region. He gained knowledge from the greatest scholars of the time, such as Shams al-aimme Halvânî and al-Sugdi and he also taught many famous scholars. However, he was convicted as imprisoned for approximately 15 years in Ozkent between 466-480/1073-1087. The KaraHan tribe was in charge of the area during this period of his life. The name of the ruler of the KaraHans who imprisoned İmam al-Sarakhsi, was Shams al-Mulk II. Nasr KHan. Although there is no specific information as to why as-Sarahsî was imprisoned, it is possible to say that he may have given some advice to the ruler of the era in the field of theology, and an expression within this advice may have been distorted by his opponents. Therefore, he most likely was imprisoned as a result of these complaints. However, sources do not mention what this expression is. Although he was deprived of his books and notes under the terms of imprisonment, Sarakhsi has attracted the attention of the world of science by dictating a number of his books for students to note in prison, especially his enormous well known 30-volume book, al-Mabsut.. Having received better conditions in prison in the later years of his imprisonment, Sarakhsi was released in 480/1087 and continued his scholarly work in the Merginan city where he passed away in 483/1090.

Key Words: Sarakhsi, KaraHans, Samanids, Shams al-Aimme II. Nasr Han, Ozkent, al-Mabsut.

A- İÇİNDE YAŞADIĞI SİYASİ ORTAM

H. 400/ M. 1009 tarihinde Serahs¹ veya civarında doğan Ebu Bekir Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî² 10 yaşında babasıyla ticari bir

1 Çok sayıda âlim ve devlet adamının yetiştiği Horasan bölgesinde yer alan bu şehir Nisabur ile Merv arasındaki yolun tam ortasında bulunup, her iki şehre de 6 fersah uzaklıkta bulunmaktadır. Şehrin ortasından Herat ırmağının fazla sularını taşıyan bir nehir (Herirûd=Tecen nehri) geçmektedir. (Yâkut, *Mu'cemu'l-Büldan*, I-V, Dâru's-Sâdır, Beyrût ty. III, 208-209; Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut 1998, s. 158.) Bugün bu şehir, İran'daki Meşhed şehri ile Türkmenistan'daki Merv şehri arasında, İran-Türkmenistan sınırının tam üzerinde olup yarısı Türkmenistan, yarısı İran tarafında yer almaktadır. İşlediğimiz zaman dilimindeki eski Serahs şehrinin yerleşim yerleri daha çok Türkmenistan, yeni ve modern Serahs şehrinin yerleşim yerleri ise İran toprakları içinde yer almaktadır. (Bkz. Muhammed Hamidullah, "Serahsî'nin Devletler Umumi Hukukundaki Hissesi", 900. Ölüm Yıl Dönümü Münasebeti ile Büyük İslam Hukukçusu Şemsü'l-Eimme es-Serahsî Armağanı, Ankara 1965, s. 16; Yüksel Sayan "Serahs" *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 539-540).

2 Muhammed Hamidullah, kitaplarının dibacelerinde yukarıda yazıldığı şekilde geçen Serahsî'nin seçerresinin, Kureşî dâhil birçok klasik tabakat müellifinin ve bunlardan alarak Heffening ile Calder'in zik-

maksatla Bağdat'a gitmiş, ardından genç bir yaşta Buhâra'ya gelerek büyük İslam fakihî Şemsü'l-Eimme Halvânî (v. 448/1057)'den ders almaya başlamıştır.³ Çok çalışkan ve parlak zekâlı olan Serahsî, kısa sürede hocasının dikkatini çekip onun en has öğrencisi olmuş, hocasının vefatından sonra ikinci Şemsü'l-Eimme (İmamların güneşi) lakabı ile meşhur olup, ilmi ile birlikte hocasının lakabına da vâris olmuştur.⁴ O dönemin büyük âlimleri Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Suğdî (v. 461/1069)⁵ ve Ebû Hafs Ömer b. Mansur b. el-Bezzâz'dan⁶ da ders okuyan Serahsî, Buhâra'yı birçok yıllar idare etmiş âlim bir sülalenin kurucusu Burhânü'l-Eimme İbn Mâze, el-Hâsirî (v. 500/1107) ve el-Kuşenî (v. 520/1126) gibi ondan sonraki devrin meşhur âlimlerine Buhâra ve çevre bölgelerde ders okutmuştur.⁷ Devrin hakani ile yaşadığı bir sorun sebebiyle 466-480/ 1073-1087 yılları arasında 14-15 yıl gibi uzun bir süre kaldığı Özkent (Uzcend) hapishanesinde kitap, defter ve her türlü imkândan mahrum olduğu halde 30 ciltlik muazzam eseri el-Mebhut başta olmak üzere diğer birçok eserini⁸ öğrencilerine imla ettiren Serahsî, hapisten kurtulduktan 3 yıl gibi kısa bir süre sonra 483/1090 yılında Merginân'da (Ferğana bölgesi) vefat etmiştir.⁹

Görüldüğü gibi V/XI. asırda yaşayan Serahsî, ilk çocukluk yılları hariç ömrünün tamamını Maverâünnehir ve Ferğana bölgesinde geçirmiştir. Onun yaşadığı dönemde bölgedeki hâkim siyasi güç, o devirdeki muasır İslam kaynaklarının el-Hâkâniye, Âl-i Hakan, Mülûkü'l-Hakaniye, el-Afrasyab ve Âl-i-Afrasyab et-Türkî gibi isimlerle andığı, ilim âleminde ise 1800'lü yıllara kadar İlek Hanlar veya Türkistan Uygur Hanları

rettiği Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl şeklindeki şecerenin yanlış olduğunu, ayrıca İbn Fazlullâh el-Ömerî'nin onun adını Hasan b. Ahmed diye vermesinin müstensih hatası olduğunu söyler ("Serahsî" *DİA*, XXXVI, 544).

3 Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maverâünnehir İslam Hukukçuları*, Ankara 1976, s. 56. Ayrıca bkz. Abdullah Yıldız, *Büyük Türk İslam Hukuk Bilgini İmam Serahsî'nin Hayatı ve Sünnet Anlayışı*, Şanlıurfa 2001, s. 11.

4 Hamidullah "Serahsî", *İA*, İstanbul 1988, c. X, s. 502; Yıldız, s. 11.

5 Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*, I-XV, Beyrut ty, c. V, s. 243; Leknevî, s. 121.

6 Ahmet Özel, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990, s. 42.

7 Hocaları ve öğrencileri hakkında geniş bilgi için bkz. Leknevî, el-Fevâid, s. 261; Joseph Schacht, "Notes on Sarakhsi's Life and Works" 900. *Ölüm Yıl Dönümü Münasebeti ile Büyük İslam Hukukçusu Şemsü'l-Eimme es-Serahsî Armağanı*, Ankara 1965, s. 1; Özel, s. 40-42; Yıldız, s. 13-14; Beytullah Aktaş, *Serahsî'de Örf ve Adet*, s. 8-9.

8 Onun hapishanede öğrencilerine imla ettirdiği eserleri ve diğer eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zûnün an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, (thk. Muhammed Şerâfettin Yaltkaya), I-II, İstanbul 1941, I, 112, 561, 568; II, 963, 1580; Schacht, s. 1-2; Salih Tuğ, "Eserlerinde Rastlanan İfadelerine Göre İmam Sarahsî'nin Hapis Hayatı", 900. *Ölüm Yıl Dönümü... Serahsî Armağanı*, Ankara 1965, s. 43-44, 49-50; Özel, s. 42-43; Kavakçı, s. 58; Yıldız, s. 14-17; Aktaş, s. 9-13.

9 Kâtip Çelebi, I, 112; II, 1580; Leknevî, s. 158. Onun vefatının 490/1096 veya 500/1106 yılları olduğu şeklinde de rivayetler vardır. Bu konuda bkz. Kehhale, VIII, 267; Zirikli, VI, 208; Hamidullah, "Serahsî", *İA*, X, 503; Hamidullah, "Serahsî, *DİA*, XXXVI, 544; Yıldız, s. 20.

adlarıyla anılan, ancak 1874 yılında Rus Şarkiyatçısı Vasilij Vasilevic Grigorev'in bir makalesinde Karahanlılar¹⁰ tabirini kullanması ile o günden bugüne kadar da ilim âleminde Karahanlılar (225-609/840-1212) adıyla meşhur olan Türk-İslam hadedanlığıdır.¹¹ Karahanlılar'ın bölgedeki hâkimiyeti İmam Serahsî'nin doğumundan hemen bir süre önce gerçekleşmiştir. Nitekim onlar 389/999 yılında Sâmanîler'in Maverâünnehir hâkimiyetine son vererek, iki asrı aşkın bir süre (389-609/999-1212) –zaman zaman bölge ellerinden çıksa veya Selçuklulara ve Karahitaylara tâbi olsalar da- Maverâünnehir'i yönetmişlerdir.¹²

İmam Serahsî'nin yaşadığı dönemdeki Karahanlı hükümdarları ve yönetim devirlerine geçmeden önce Karahanlılar'ın menşe ve ilk kuruluşlarına kısaca temas edelim. Menşelerinin daha çok Çiğil, Karluk ve özellikle Yağma isimli Türk kabilelerine dayandığı araştırmacılar tarafından ifade edilen¹³ Karahanlılar, 225/840 tarihlerinde idareleri altında bulundukları Uygurlar'ın yıkılması ile batıya doğru göç etmişler, Kaşgar bölgesini Karluklar'dan alıp İli vadisine yayılmışlar ve Balasagun'u da ellerine geçirerek tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır. Devleti Altay sistemine göre iki kağan idaresinde ikiye ayırmış olan Karahanlılar'da devletin doğu kısmının hâkimi olan büyük kağan, Arslan Hakan unvanı ile Balasagun'u devletin merkezi kılmış; batıdaki toprakları idare eden ve Buğra Han unvanı alan kağan da doğudaki büyük kağana tâbi olmak şartıyla önce Talas sonra Kaşgar'ı başşehir olarak seçmiştir.¹⁴

Karahanlılar'dan Satuk Buğra Han'ın kendilerine sığınan bir Sâmanî prensi ve birkaç sûfi-âlim vasıtasıyla 307/920 tarihlerinde Müslüman olup Abdülkerim adını alması ve ardından devletin idaresini ele geçirmesiyle idaresi altındaki Türkler büyük kitleler halinde Müslüman olmaya başlamış, böylelikle Türk-İslam tarihinde yeni ve altın bir sayfa açılmıştır.¹⁵

10 Bilindiği gibi “kara” kelimesi Türkçede kuvvetliliği ifade eder. Bu devlete Karahanlı tabirinin kullanılması, kuvvetli, kudretli devlet manasındır (Bkz. Zeki Velidî Togan, *Karahanlılar (1966-1967 Ders Notları)*, s. 2, 34).

11 Osman Aydın, “V/XI. Yüzyılda Maverâünnehir’de Siyasi ve Kültürel Durum”, Uluslararası Serahsî Sempozyumu, (Yayınlanmamış Tebliğ), Sakarya 2010, s. 1. Ayrıca bkz. Omelyan Pritsak, “Karahanlılar”, *İA*, İstanbul 1988, c.VI, s. 251; Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1949, s. 57; Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maverâünnehir İslam Hukukçuları*, Ankara 1976, s.1-2; Abdülkerim Özeydin, “Karahanlılar”, *DİA*, c.XXIV, İstanbul 2001, s. 404-405.

12 Aydın, “V/XI. Asırda Maverâünnehir...”, s. 1.

13 Togan, *Karahanlılar*, s. 9; Özeydin, s. 405. Karahanlılar'ın menşei hususunda ileri sürülen yedi faraziye bahseden Pritsak'ın verdiği bilgilere (“Karahanlılar”, s. 252) şüpheyle bakan Reşat Genç, onların Karluk Türklerinden geldiği faraziyesine karşı çıkarak, onların Yağma Türkleri soyundan gelmelerinin daha doğru olduğunu delilleri ile ortaya koymaya çalışır (*Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara 1981, s. 35-36). Bu konu ile ilgili ayrıca bkz. Özeydin, s. 405.

14 Pritsak, s. 253; Özeydin, s. 405.

15 Aydın, “V/XI. Asırda Maverâünnehir...”, s. 2.

Satuk Buğra Han'ın Müslüman olması ve bir müddet sonra amcası Oğulcak'ın elindeki batı bölgelerinin yönetimini ele geçirmesi¹⁶ ile Maverâünnehir'in idaresini ellerinde bulunduran Sâ mânîler ile Karahanlılar arasındaki mücadeleler yerini dostluk ve işbirliğine bırakmıştır.¹⁷ Ancak IV/X. asrın son yarısında komutanlar ve idareciler arasındaki iç mücadeleler¹⁸ Sâ mânîler'i iyice zayıflatmış, Karahanlılar'ın önce Harun Buğra Han tarafından ön fetihle, daha sonra İlig Han Nasr tarafından tüm bölgeyi tam bir fetihle ele geçirmesine¹⁹ ve tarih sahnesinden silinmelerine engel olamamışlardır. Böylece 389/999 tarihi itibarıyla Maverâünnehir Karahanlılar'ın idaresi altına girmiştir. Bu tarih aynı zamanda, devletin batı bölgelerini yöneten ve Özkent'te oturan İlig Han Nasr vasıtasıyla Karahanlılar'ın Abbâsî halifesini tanıması ve sikkelerinde “Mevlâ Emîrû'l-Mü'minîn” kelimesini kullanarak İslam devletlerine mahsus bağlılık ifadesini gösterdikleri tarih olmuştur.²⁰

Karahanlı hükümdarı Harun Buğra Han 380/990 seneleri civarında İsficâb'tan Semerkant ile Buhâra üzerine yürürken ve Sâ mânîler'in merkezini işgal ederken bir mukavemetle karşılaşmışa dair bilgimiz yoktur. Muhtemelen Sâ mânîler'in son zamanlarında ardı arkası gelmeyen mücadeleler esnasında en çok zarar gören halk, hanedan değişmesinde sükûnetini devam ettirmiştir. Ayrıca yeni gelenlerin de Müslüman olması halkın fazla direnç göstermesini engellemiştir.²¹

Bu arada Sâ mânî yönetiminin icraatlarını artık tasvip etmeyen Maverâünnehir âlimlerinin de, Sâ mânî topraklarının işgaline tepkisiz kaldıkları, hatta onlara karşı tavır aldığı görülmüştür. Sâ mânî idarecilerinin, halkı cihada teşvik etmeleri yönündeki isteklerine karşı onlardan bazıları, memleketi müdafaa etmenin farz olması hükmü-

16 Ülkenin batı bölümünde bulunan Satuk Buğra Han'ın nasıl Müslüman olduğu ve amcası Oğulcak ile mücadele edip idareyi nasıl ele aldığı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Togan, *Karahanlılar*, s. 12-15; Pritsak, s. 253.

17 Özaydın, s. 406.

18 Bu mücadeleler daha çok devletin en yüksek mevkilerini işgal eden Ebû Ali Simcûr, Begtüzün, Fâik ve Sebuktekin arasında çıkan dâhili mücadeleler olup, yapılan savaşlar ve ortaya çıkan kargaşa Sâ mânîler'i iyice güçten düşürmüş ve Karahanlılar'ın Maverâünnehir toprakları üzerine yürüyüp bölge şehirlerini tek tek ele geçirmesine sebep olmuştur (Bkz. Pritsak, s. 254-255).

19 Karahanlılar tarafından Maverâünnehir'in ele geçirilişi ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, nşr. Carolus Johannes Tornberg, I-XIII, Beyrût 1965, IX, 99-100, 148-149, 158; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, (thk. Vüzâretü's-Sikâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmi), I-XV, Kâhire 1963, c. IV, s. 447; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, (thk. Muhammed Rıf'at Fethullâh-Ali Muhammed el-Becâvî ve arkadaşları), I-XXVII, Kâhire 1923-1985, c. XXV, s. 362-363, 368-369, 372; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve Divânu'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Eyyâmi'l-Arabî ve'l-Acemi ve'l-Berber ve men Âserahum min Zevî's-Sultâni'l-Ekber*, I-VII, Beyrût 1979, c. III, s. 440; Kazvîni, *Târih-i Güzîde*, (nşr. E. G. Browne), Leiden 1910, s. 388.

20 Pritsak, s. 254; Özaydın, s. 406.

21 Aydınlı, “V/XI. Asırda Maverâünnehir...”, s. 2.

nün, İslam toprakları yalnız kâfirler tarafından istila edildiği zaman geçerli olacağını söyleyip, Karahanlılar ve Gazneliler Müslüman olduğuna göre diğer Müslümanların kendilerini beyhude yere katlettirmelerine bir sebep olmadığını ilan etmişlerdir.²² Böyle bir ortamda Gazneliler Horasan'ı, Karahanlılar da Maverâünnehir'i almaya teşebbüs edince, halk onların hükmü altına girmekte pek beis görmemiş, hatta bazıları onların ordularında Sâ mânîler'e karşı savaşmışlardır.²³ Nitekim Semerkant halkının 383 yılında fazla bir direniş göstermeden Harûn Buğra Han'a şehri kolayca teslim etmeleri, 387 yılında da İlig Han'ı güzel karşılayıp ikramda bulunmaları, hatta daha sonra valileri Faik'in komutasında Buhâra üzerine yürümeleri ve Buhâra halkının da hiçbir mukavemet göstermemesi bunun delillerindendir.²⁴

İlig Han Nasr 403/1012 tarihinde vefat edince yerine Arslan İlig Han sıfatıyla kardeşi Mansûr b. Ali geçmiş ve Maverâünnehir'i de içine alan devletin batı bölgelelerini yönetmiştir.²⁵ Kısa zamanda güçlenen Mansur b. Ali, ağabeyi olan büyük kağan Togan Han Ahmed'in hastalığını da fırsat bilip kendisini büyük kağan ilan edip birçok bölgeyi ele geçirmiş ve hanedanın en meşhur hükümdarı olmuştur. Ancak hanedanın Hasan kolundan gelen Yûsuf Kadir Han bu durumu kabul etmeyip Mansur ile çatışmıştır. Bu sıralarda Yusuf Kadir Han'ın kardeşi Ali Tegin de büyük kağan Mansur b. Ali'nin elinden kurtulup 411/1020-1021'de Buhâra'yı ele geçirip kısa zamanda mülkünü Semerkant ve diğer Maverâünnehir şehirlerine yaymış, Gazneliler ve ağabeyi Yusuf Kadir Han'la mücadelelerinden sonra 417/1026'da Maverâünnehir'in müstakil hükümdarı olmuş ve bir müddet sonra da bağımsızlığını ilan etmiştir (423/1032).²⁶

Ali Tegin'in ölümü (426/1035) ile Maverâünnehir'in yönetimi onun oğullarına geçti. Ancak Maverâünnehir'i fetheden İlig Han Nasr'ın oğulları Aynü'd-Devle Muhammed b. Nasr Han ve kardeşi Böri Tegin Tamgaç İbrahim Han'ın Maverâünnehir üzerine akınları Ali Tegin oğullarının bölgedeki hâkimiyetlerini tehlikeye soktu. Zaten Aynü'd-Devle Muhammed Arslan Han amcası Mansur b. Ali zamanında Özkent'e yerleşmiş ve 428/1036 tarihlerinde şehirdeki konumunu iyice pekiştirmiş idi. Bu arada bir vakada Ali Tegin oğullarının eline esir düşen Böri Tegin İbrahim de onların elinden kurtulup kardeşinin yanına Özkent'e geldi. Bir müddet Sağâniyan ve bölgelerine akınlar düzenleyen İbrahim, Ali Tegin'in oğullarına karşı askerî harekâta geçti

22 Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 74. Ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 278.

23 Frye, "The Samanids", s. 144.

24 Osman Aydınlı, *Fethinden Sâ mânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, s. 346. Ayrıca bkz. Özaydın, s. 406; Togan, *Karahanlılar*, s. 21.

25 Özaydın, s. 406.

26 Pritsak, s. 256-257; Özaydın, s. 407.

ve 432/1040 tarihine kadar tüm Maverâünnehir'i ele geçirdi.²⁷ Onların tüm bölgeyi ele geçirip burada bağımsız bir devlet kurmasıyla Karahanlılar, Doğu Karahanlılar ve Batı Karahanlılar şeklinde ikiye ayrıldı. (433/1041).²⁸

Neticede genel olarak Maverâünnehir ve Ferğana bölgeleri 433/1041 yılına kadar (Serahsî'nin Buhâra'da ilimle meşgul olduğu yıllar) Karahanlı sülalesinden gelen yöneticiler tarafından Balasagun, Kaşgar veya Talas'ı kendilerine merkez edinmiş Karahanlılar'ın büyük kağanı adına yönetilmiştir. 433/1041 tarihinde devletin Doğu Karahanlılar ve Batı Karahanlılar şeklinde ikiye ayrılması ile Aynü'd-Devle Muhammed b. Nasr (433-444/1041-1052), Batı Karahanlı Devleti'nin büyük kağanı (Arslan Kara Hakan) olarak daha önce oturduğu Özkent'te oturdu ve devleti buradan yönetti. Yardımcı kağan olan kardeşi Tamgaç Han İbrahim ise Semerkant'ta oturup Maverâünnehir'i idare etti. Aynü'd-Devle Muhammed Han muhtemelen 444/1052'de vefat edince kardeşi Böri Tegin İbrahim, Tamgaç Buğra Karahan (444- 460/1052-1068) unvanıyla büyük kağan oldu ve Özkent'e gitmeyip başşehir olarak Batının merkezi Semerkant'ı tercih etti.²⁹ Bundan sonra gelen Batı Karahanlı Devleti hükümdarlarının başşehri Semerkant, yardımcı kağanın oturduğu şehir ise Buhâra olmuş olmalıdır.³⁰

İslam kaynaklarında adı geçen Karahanlılar'ın en meşhuru olup³¹ Maverâünnehir'de İsmâîlilerle mücadele eden, önemli hayır müesseseleri kurup imar faaliyetleri gerçekleştiren ve Doğu Karahanlı Devleti'nin önemli şehirlerini ele geçiren Tamgaç İbrahim Han'ın 460/1068'de ölümü ile yerine oğlu Şemsülmülk II. Nasr geçti. Babasının saltanat yıllarında olduğu gibi onun döneminde (460-471/1068-1079) de Maverâünnehir gerek imar, gerek ilim ve kültür, gerekse refah ve zenginlik açısından parlak dönemlerinden birini yaşayıp İslam'ın Türkistan'da yayılması açısından önemli bir merkez oldu. Bu dönemde önce Selçuklu Sultanı Alparslan'ın -ki Tamgaç Han İbrahim döneminde bölgeye akınlara başlamıştı-, ardından oğlu Melikşâh'ın askerî seferleri ile yüz yüze gelen Maverâünnehir, dolayısıyla Batı Karahanlı Devleti, 466/1074'da Selçuklu hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı³².

27 Pritsak, s. 258-259.

28 Özaydın, s. 407. Doğu Karahanlı Devleti Maverâünnehir'in fethinden önceki toprakları ve Ferğana'nın büyük bir kısmını içine alırken; Batı Karahanlı Devleti ise Maverâünnehir topraklarının tamamı ve Ferğana'nın bir kısmını ihtiva ediyordu. Her iki devletin hududu ekseriya Hocend şehri olmuştur (Pritsak, s. 259).

29 Özaydın, s. 407, 408.

30 Pritsak, s. 259.

31 Pritsak, s. 262.

32 Bkz. Özaydın, s. 408.

Şemsülmülk II. Nasr Melikşâh'ın kız kardeşi (Ayşe Hatun) ile Melikşâh da II. Nasr'ın kuzeni (Celâliye=Terken Hatun) ile evlenip Selçuklu ve Karahanlı aileleri arasında bir akrabalık tesis edilince Maverâünnehir'de kısa da olsa bir huzur ve barış dönemi yaşanmıştır. Ancak II. Nasr'ın 471/1079'da ölümü ile yerine geçen kardeşi Hızır Han'ın (471-472/1079-1080) başarılı olmakla birlikte kısa süren hükümdarlık döneminden sonra yerine geçen oğlu Ahmet Han'ın (1080-1088 ve 1090-1095) ulema ile arasındaki şiddetli anlaşmazlıklar Maverâünnehir'de huzurun bozulmasına sebep olmuştur. Nitekim Ahmed Han'ın Kâdî'l-Kudât Ahmet b. Süleyman'ı öldürtmesi sonucu ulemanın yardım talebiyle Melikşâh yönetimindeki Selçuklu ordusu tekrar Maverâünnehir'e girmiş, başta Buhâra ve Semerkant olmak üzere birçok şehri ele geçirip (481/1088) Özkent'e gelerek Ahmet Han'ı tutuklamış ve İsfahan'a götürmüştür. Melikşâh'ın biraz daha doğuya ilerlemesi ile başşehri Kaşgar olan Doğu Karahanlı Devleti Hakanı Buğra Kara Hakan Hasan da itaat arz edip hutbeyi Melikşâh adına okutmuştur. Böylece Ahmet Han'ın esir alınmasıyla Batı Karahanlılar Selçuklular'a tâbi kılındığı gibi Doğu Karahanlılar da onları metbû tanımıştır (482/1089).³³

Melikşâh Selçuklu başşehri İsfahan'a döndükten bir müddet sonra kendisine tâbi kalmak şartıyla Ahmet Han'ı ülkesi Maverâünnehir'e iade etmiştir. Ancak Ahmet Han çok geçmeden ulema tarafından zındıklıkla suçlanıp idam edilmiştir (488/1095). Ahmed Han'dan sonra gelen Batı Karahanlı hükümdarları da Maverâünnehir'in 536/1141 tarihinde Karahitaylar tarafından ele geçirilmesine kadar –zaman zaman bağımsız olsalar da- Selçuklular'a bağlı olarak Maverâünnehir'i yönetmişlerdir.³⁴ Bu süreçte tahta çıkacak hükümdarların belirlenmesinde Selçuklular'ın büyük etkisi olmuştur.³⁵

B- KARAHANLILAR'IN İSLAM'A, İSLAM KÜLTÜR VE MEDENİYETİNE KATKILARI

Bazı Karahanlı hükümdarlarının İmam Serahsî başta olmak üzere bölgedeki âlimlerle mücadele içine girmeleri, onları hapsedmeleri, hatta bazılarını idam etmeleri onların İslam'ı yaşama ve onu uygulamaları hakkında bazı olumsuz soru işaretlerini akla getirmektedir. Hâlbuki Karahanlı hükümdarlarının İslam'ı yaşama, onu bölgelerinde yayma ve İslam beldelerini İslam dışı güçlere karşı korumada önemli bir rol üstlendikleri görülmektedir.

33 Özaydın, s. 408-409. Ayrıca bkz. Pritsak, s. 263.

34 Geniş bilgi için bkz. Özaydın, s. 409.

35 Bkz. Pritsak, s. 266.

Bu konuda kısa da olsa bazı bilgiler vermek faydalı ve yerinde olacaktır: 307/920 tarihi civarında Satuk Buğra Han'ın Müslüman olması ile büyük kitleler halinde Müslüman olan Karahanlılar, İslam'ın yayılması için bütün güçleri ile ve samimi bir şekilde büyük gayret sarf etmişlerdir. Onlar Müslüman olup Maverâünnehr'i de ele geçirdikten sonra özellikle büyük kesimi Şamanist ve Budist olan doğudaki ve kuzeydeki soydaşları Türklerin ve diğer Budist, Maniheizt kavimlerin İslam topraklarına tecavüzlerine mani olmak ve onlar içinde İslam'ın yayılması için takdire şayan bir mücadele vermişlerdir. Mesela Karahanlı hükümdarı Togan Han Ahmet zamanında (388-406/998-1015) büyük bir çoğunluğunu Müslüman olmayan Türklerin oluşturduğu, Çinli ve Tibetlilerin de içinde bulunduğu Budistlerin İslam'ı bu bölgelerde bütün olarak ortadan kaldırmak için büyük bir ordu ile giriştikleri İslam'ı yok etme girişimine karşı verdikleri mücadele çok meşhurdur.³⁶ İbnü'l-Esir bu hadise için: "İslam'ı yıkmak için şimdiye kadar böylesine organize bir hareket olmamıştır. Keza İslam da hiçbir vakit böylesine yiğitçe kendisini müdafaa etmemiştir." demiştir. Muhakkak olan şudur ki, İslam'ı Orta Asya'da kurtaran hareket bu olmuştur.³⁷

İslam'ı yayma, koruyup kollama mücadelelerinde şehit düşen Karahanlı hükümdarı bile vardır. Nitekim Hristiyanlık propagandasına kapılan ve Hristiyanlığı kabul eden Türkler ile Budist olan Tibet ve Çinlilere karşı yapılan İslam'ı koruma ve yayma mücadelelerinde (yaklaşık 399/1007 tarihi) Arslan Ali Tunga Han (Ebû'l-Hasan Ali b. Musa) şehit düşmüş ve onun hakkında el-Harîk, eş-Şehîd sıfatı kullanılmıştır.³⁸

Onların bu şekilde İslam'ı savunması ve elde ettikleri başarılar dolayısıyla Bağdat'taki Abbasi halifeleri tarafından Şerefü'd-Devle, Sinânü'd-Devle, İmâdü'd-Devle, Tâcü'l-Mille, Seyfü'l-Halîfetillâh, Melikü'l Meşrik ve's-Sîn gibi Karahanlı hükümdarlarının birçoğuna onları yüceltici, övgü dolu unvanlar verilmiş ve hilatler gönderilmiştir.³⁹

İslam kaynaklarının verdiği bilgiye göre Karahanlı hükümdarları İslam dinine bağlı olmuş, bazıları zâhidâne bir hayat yaşamış, din âlimi ve önderlerine değer vermişlerdir. Bu dini kabul etmekle birlikte onu yine Türkler arasında yaymak için büyük gayret sarf etmiş, dört yüzyıl kadar süren saltanatları boyunca hiçbir hükümdarı

36 Bu savaş hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, IX, 297. Ayrıca bkz. Togan, *Karahanlılar*, s. 26, 27; Pritsak, s. 256.

37 Togan, *Karahanlılar*, s. 26, 27, 32, vd. Togan'ın İbnü'l-Esir'de yer aldığını söylediği bu bilgileri araştırmamıza rağmen İbnü'l-Esir'in eserinde tespit edemedik.

38 Togan, *Karahanlılar*, s. 41; Pritsak, s. 254.

39 Bkz. İbnü'l-Esir, IX, 298-302; Barthold, *Türkistan*, s. 325; Togan, *Karahanlılar*, s. 32, 52, vd; Pritsak, s. 262.

şarap içmemiş ve -bazı istisnalar hariç- âdil birer hükümdar portresi çizmişlerdir.⁴⁰ Mesela İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre Togan Han Ahmet (388-406/998-1015), âdil, hayırsever ve dindar bir hükümdar olup ilim ve ilim adamlarını sever, din adamları ile ilgilenir, onları ziyaret eder ve yakınlık gösterirdi. Hatta İbnü'l-Esîr onun serencamını sahabeden Sa'd b. Muâz'a benzetmiştir.⁴¹

Barthold'a göre Karahanlı hükümdarları nazarında din, yalnız hâkimiyetlerini devam ettirmek için bir silah değildi. Kuvvetle muhtemeldir ki, dinin tesiri altında bu hükümdarlardan bazıları âdil bir hükümdar idealini tahakkuk ettirmek hususunda samimi bir arzu ile dolu idiler.⁴²

Ayrıca onların döneminde ve özellikle ele aldığımız V/XI. asırda Maverâünnehir'de büyük âlimler yetişmiştir. Bu âlimler asırlar boyu adlarından söz ettiren ve kendilerinden sonraki çalışmalara kaynaklık yapacak önemde eserler bırakmış, günümüze kadar da etkileri azalmadan devam eden şahsiyetlerdir.⁴³ Bu dönemde özellikle fıkıh alanında büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Maverâünnehir fakihleri ve özellikle Hanefî fakihlerinin verdikleri eserlerde büyük bir yükseliş söz konusudur. İslam dünyasında adlarından söz ettiren ve fıkıh ilminde kendilerinden "Maverâünnehir Ekolü" diye bahsettiren fakihler, daha çok V/XI. ve VI/XII. asırda yetişmiştir.⁴⁴

Aynı zamanda Şemsü'l-Eimme İmam Serahsî'nin hukuk ansiklopedisi diyebileceğimiz ve o günden bugüne hiç önemini kaybetmeyen büyük eseri el-Mebcut'u yazdığı dönemde Buhâra, Semerkant ve Ferğana bölgesi çok önemli birer kültür ve medeniyet merkezi olup Maverâünnehir bölgesinde felsefeden edebiyata, hukuktan dilbilimine kadar çok zengin bir yayın külliyatı vücuda gelmiştir.⁴⁵

Bu dönem Semerkant, Buhâra, Tirmiz, Ferğana, Uş, Özkent gibi şehirlerdeki âlimlerin ilmî faaliyetlerini, daha çok yetiştikleri şehirler veya Maverâünnehir ve çevre bölgelerdeki şehirlerde gerçekleştirdiklerini görürüz. Nitekim V/XI. yüzyıl

40 Geniş bilgi için bkz, İbnü'l-Esîr, IX, s. 298-302; Ayrıca bkz. Togan, *Karahanlılar*, s. 1; Barthold, *Türkistan*, s. 332-337.

41 İbnü'l-Esîr, IX, 297-298.

42 Barthold, *Türkistan*, s. 326.

43 Aydın, "V/XI. Asırda Maverâünnehir...", s. 6.

44 Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 405. Kuraşî, Hanefî fakihleri için kaleme aldığı meşhur eserinde, Semerkant'ın Câkerdîze mahallesinde, bu mahalle ile aynı adı taşıyan ve daha çok meşhur kişilerin defnedildiği kabristanda Muhammediyyün diye bir bölüm bulunduğunu, burada adı Muhammed olan 400 civarında âlimin yattığını, bunların büyük bir kısmının fıkıh ilminde mâhir olan ya eser sahibi veya fetva veren veyâhut da sayısız insanın kendilerinden ilim aldığı fakihler olduğunu zikreder (*Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, I-V, Kahire 1993, c. I, s. 6-7j).

45 Murteza Bedir, "Osmanlı Öncesi Türk Tarih yazıcılığı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. III, sa. 5, İstanbul 2005, s. 32.

Maverâünnehir'de ilim ve ilim halkaları o kadar neşvünema bulmuştu ki, bu bölgede o gün tüm İslam âleminde meşhur olmuş ve takdir edilen ciddi sayıda âlim yer almaktaydı.⁴⁶

Maverâünnehir'de İslamî ilimler ve özellikle Sünnî Hanefî ekolü öğretisinin zirveye çıktığı bu asır, aynı zamanda bölgede sûfilüğün yükseldiği ve idareciler ile halk tarafından da benimsenip yayıldığı bir zaman dilimi olmuştur.⁴⁷ Özellikle Ahmet Yesevî ve müritlerinin bölgedeki tasavvufî hareketlerde özel bir yeri bulunmaktaydı.⁴⁸

V/XI. asrın son çeyreğinde Selçuklular gerek ulemanın daveti, gerekse daha doğuya yayılma istidadı göstermeleri neticesinde Maverâünnehir'i ele geçirip Karahanlılar'ı hâkimiyetleri altına almışlar ve Karahanlı hükümdarları bölgeyi onlar adına yönetmişlerse de V/XI. asır Maverâünnehir'in gerek siyâsî ve dinî, gerekse ilmî ve mimarî yapısında hemen hemen tamamen Karahanlı nüfuz ve hâkimiyeti vardır.⁴⁹

C- İMAM SERAHSÎ'NİN NİÇİN HAPSEDİLDİĞİ

Karahanlılar'ın İslam'ın yayılışı, himayesi, İslam kültür ve medeniyetinin bu bölgede yükselmesinde oynadıkları bu rolle birlikte Sâ mânîler döneminde en üst derecede itibar gören Maverâünnehir âlimleri ile bazı Karahanlı hükümdarları arasında ciddi sıkıntılar ve mücadeleler yaşandığına şahit olmaktayız. IV/X. asrın sonlarında Maverâünnehir'de iktidarı ele geçiren Karahanlılar ile ilk 50-60 yıl içersinde ulemanın pek bir sıkıntı yaşamadığı, hatta bu dönem hükümdarların din adamları ve âlimlere saygılı olduğu -bununla birlikte bu süreçte bu sıkıntılarının alt yapısının oluşmaya başladığını tahmin ediyoruz- ancak V/XI. asrın ikinci döneminde bu sıkıntılarının yaşanmaya başladığı ve en üst dereceye çıktığı, VI/XII. yüzyılda da bir önceki dönem kadar olmasa da zaman zaman bu sıkıntılarının nüksettiğini gözlemliyoruz.⁵⁰

Şimdi biz burada Şemsü'l-Eimme İmam Serahsî'nin hangi Karahanlı hükümdarı tarafından ve niçin hapsedildiği üzerinde durmak istiyoruz:

Büyük Hanefî âlimi Şemsü'l-Eimme Serahsî'yi hapseden Batı Karahanlı Devleti Hakanı Şemsülmülk II. Nasr Han (460-473/1067-1080)'dır. Onun hapisteye olduğu süreçte (466-480/1073-1087) Nasr Han'ın kardeşi Hızır Han (473-474/1080-1081) ve onun oğlu Ahmet Han (474-487/1081-1094) adlı iki değişik hükümdar daha tahta

46 Aydınlı, "V/XI. Asırda Maverâünnehir...", s. 7.

47 Bkz. Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhâra*, (trc. Hasan Kurt), Ankara 2003, s. 189.

48 Daha geniş bilgi için bkz. Togan, *Karahanlılar*, s. 76, 77.

49 Aydınlı, "V/XI. Asırda Maverâünnehir...", s. 5.

50 Daha geniş bilgi için bkz. Aydınlı, "V/XI. Asırda Maverâünnehir...", s. 11.

çıkıştır.⁵¹ Onun hapsedilme sebebi ile ilgili kesin ve sarîh bir bilgi olmamakla birlikte onun hal tercümesini yazanlar, -eserlerinde kendisinin hapsedilmesi hakkında zaman zaman söylediği ifadelere dayanarak- hapsedilme sebebi veya sebeplerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Nitekim İmam Serahsî hapiste imla ettirdiği en hacimli eseri Mabsut'ta on dokuz ayrı yerde, diğer eserlerinde de dört yerde (mesela Usulu'l-Fıkh adlı eserinde bir yerde; Şerhu Ziyâdatü'z-Ziyâdât adlı eserinde bir yerde; Şerhu Siyer-i Kebir isimli eserinde yine bir yerde) olmak üzere toplam yirmi üç pasajda hapis hayatı, o günlerin bela ve zorlukları, kurtuluş gününün gelmesi için yaptığı dualar ve tam açıklamasa da kendisini hapse düşüren sebepten bahsetmektedir.⁵² Bu bilgiler ve araştırmacıların ulaştığı sonuçlar ışığında onun niçin hapsedilmiş olabileceği görüşlerini madde madde şöyle sıralayabiliriz:

1- Bir görüşe göre, Serahsî'nin Özkent'te hapsedilmesine, Karahanlı hükümetinin koyduğu ve Serahsî'nin gayriadil gördüğü vergilerin ödenmemesi hususunda halkı harekete geçiren bir fetva vermiş olmasının, vergilere karşı çıkanların hareketini doğru bulmasının ve onları methetmesinin yol açmış olabileceğidir.⁵³ Ancak Salih Tuğ, onun uzun müddet hapiste kalması ve çok üzgün olmasına rağmen eserlerindeki ilgili pasajlarda bu ihtimalin izah edilmemiş olduğunu söylemektedir.⁵⁴ Bununla birlikte ona göre, onun hapse düşmesinde gayrimeşru vergilendirmeye itiraz ihtimalinde, bazı "beyinsiz, aptal ve zındık, fitneci ve kalleş kimselerin" hükümdar nezdinde kendi çıkarları için faaliyette bulunmaları ve ona tesirli olmaları, hapis kararının çıkmasında önemli rol oynamıştır. İşaret edilen bu tipler herhalde devrin dalkavuk ve hükümdara yaranmak isteyen tipleri olsa gerektir.⁵⁵

2- Bir görüşe göre ise, onun mert ve tok sözlü olması hapse konulmasının sebebi olabilir.⁵⁶ Bu da, zamanın emirinin, ümmü veledlerini hür olan memurları ile usulsüz ve iddetleri dolmadan evlendirmek istediğinde Serahsî'nin onu tenkid etmesi olayıdır. Ancak Schacht'ın da dediği gibi bu olay onun hapis sebebi olamaz. Çünkü kaynaklarda bu olay sonunda hükümdarın onun tenkidini kabul etmiş olduğu ve onun işaret ettiği şekilde işi gerçekleştirdiği, ayrıca bu olayın Serahsî'nin hapisten kurtulduktan sonra vuku bulduğu anlatılmaktadır.⁵⁷

51 Bkz. Yıldız, s. 19.

52 Tuğ, 43, 47. Tuğ, yapmış olduğu araştırmada bu pasajların hepsini asıl metinleri ile birlikte sunmuştur. Bkz. "Eserlerinde Rastlanan İfadelerine Göre İmam Serahsî'nin Hapis Hayatı", s. 51-60.

53 Hamidullah, "Serahsî", *İA*, c. X, s. 505; Tuğ, s. 43; Yıldız, s. 18.

54 Tuğ, s. 43.

55 Tuğ, s. 44.

56 Schacht, s. 3; Yıldız, s. 18.

57 Schacht, s. 3. Ayrıca bkz. Hamidullah, "Serahsî, *DİA*, XXXVI, 544.

3- Bir diğer görüş ise, Serahsî'nin fıkıh üzerine olmaktan daha çok ilâhiyat hakkında muhalifleri olan Mutezile âlimler ile bir münakaşası olduğu, fitnecilerin de bunu Hakan'a hakkı saptırarak, yalan ve yanlışla jurnalledikleri ve bu yüzden hapsedildiğidir.⁵⁸ Nitekim Serahsî'nin Mebsut adlı eserinde buna işaret eden tabirler bulunmaktadır. Onun hapiste öğrencilerine Mebsut'un "Bâb-u Hibatü'l-Marîd" bölümünün bitiminde imla ettirdiği: "Bunu yazdıran, yalan ve yanlış ithamın kaldırılmasını isteyip dua edendir ki, işte bu itham yüzünden hapse düşmüş, tecrid edilmiş, aile ve oğlundan ve bütün kitaplarından menedilmiş, dua sayesinde kurtulmayı gecelerin karanlığında korku içinde ve gözleri yaşlı ağlamak isteyen kimsedir."⁵⁹ sözü ve yine "Aydınlatıcı, doğruyu söyleyen, bundan dolayı esir gibi hapsedilmiş."⁶⁰ veya "Konulmuş olan bâtili ortadan kaldırmak isteyen, bu sebepten sürülmüş ve hapsedilmiş."⁶¹ tabirleri buna işaret etmektedir. Yine o Şerhu's-Siyerî'l-Kebir eserinin sonunda düşmanlarının kışkırtması sonucunda hapsedildiğini anlatmakta, sapıtmış kişiler olarak onları lanetlemekte ve son derece düşük kişiler olduklarına işaret etmektedir.⁶²

Zaten hükümet ve ulema arasında olup, Sünnilik ve itizal terimleri içinde nakledilen münakaşalar, Serahsî'nin içinde yaşadığı Karahanlılar idaresi zamanında çok sık geçmektedir.⁶³ Nitekim Hamidullah'ın, "Çağdaşları ile tartışmaları bir iz bırakmamış ve günümüze kadar gelmemişse de onun uzun yıllar hapiste kalmasının hükümetin zıddına giden hukuki-siyasi meselelerde sarsılmaz düşüncelerinden başka bir sebebi bulunmadığını söylemek yerinde olacaktır."⁶⁴ sözleri devrin bu durumunu ve Serahsî'nin bu konudaki davranış şeklini ortaya koymaktadır.

4- Diğer bir görüşe göre ise, devrin Hakan'ına nasihat yollu söylemiş olduğu bir sözü⁶⁵ onun hapsedilmesine yol açmıştır. Nitekim Serahsî'nin Mebsut'unda bu "söz" şöyle geçmektedir: "Bunu, üzerinde Ehlişünnetin mutabık bulunduğu "söz"ü rahmet yoluyla sarf edip söyleyen, bir takım beyinsiz ve aptalların iftira ve fitneleri ve yine zındık ve kalles kimselerin aldatmaları neticesi tecrid edilip hapse konmuş olan kimse yazdırdı."⁶⁶

58 Tuğ, s. 44; Schacht, s. 4.

59 Serahsî, *Mebsut*, I-XXX, Kahire 1324, c. XII, s. 108.

60 Serahsî, *Mebsut*, X, 144.

61 Serahsî, *Mebsut*, XII, 108.

62 Schacht, s. 4.

63 A.g.e.

64 "Serahsî, *DîA*, XXXVI, 544.

65 Leknevî, s. 262; Schacht, s. 3.

66 Tuğ bu pasajı, *Mebsut* eserinin Köprülü Kütüphanesi, III. Kısım No. 107'de kayıtlı bulunan yazma nüsha vr. 119a'dan aktarmaktadır (Eserlerinde Rastlanan İfadelerine Göre İmam Serahsî'nin Hapis Hayatı, s. 44). Tuğ, s. 43.

Yine onun *Şerhu Ziyâdatü’z-Ziyâdât* adlı eserinde bu sözden şöyle bahsedilmektedir: “Kıyamet günü bana sermaye olsun ve ben de kazançlı kimselerden olayım diye ilimde derine gidenlerin yolunu tutarak, diğer nasihat edenler arasında benim de sarf ettiğim “söz” sebebiyle hapse düşmüş ve dünyada kurtuluşa ermekten ümidimi kesmiş vaziyetteyim. Allah azze ve celle ancak takva sahiplerinden hoşnut olur ve o sâlih kullarını kendine veli edinir. Ve hain olanların da hile ve düzenlerini hedefe vardırılmaz ve iyi insanların da mükâfatını zayi etmez. Evvel ve âhir hamd Allah’adır.”⁶⁷

Görülüyor ki Serahsî, esasen hapisteyken imlâ ettirdiği kitaplarındaki mezkûr ifadelerinde gayet ihtiyatlı davranmakta, hapsedilmesine sebep olan bir “söz”den bahsetmekte, ancak bunun mahiyetinin ne olduğunu açıklamamaktadır. Kendisi sadece, söylediği o sözün Allah için söylendiğine işaret ederek müdafaa ile yetinmektedir.⁶⁸

Onun, özellikle Mebsut’ta hapis hayatından bahsederken Karahanlı hükümdarı ile aralarında geçen konunun, olayın veya söyledi sözün ne olduğu hususunda tam bir bilgi vermemesi, sadece kendisinin suçsuz olduğunu, yanlış anlaşıldığını ve hükümdarın bağışlamasını beklediğini ifade etme ile yetinmesi ve konu ile ilgili yer alan diğer mezkûr ifadelerinde de gayet ihtiyatlı davranması, hükümdarla olan ihtilafını tazelemekten çekindiğini, şimşekleri üzerine çekecek bir tedbirsizlikten uzak durduğunu ve daha sert bir muameleye maruz kalmaktan kaçındığını göstermektedir.⁶⁹

Serahsî eserlerindeki ifadelerinde kendisini cezalandıran hükümdarın, fitneci düşmanlarının kışkırtması ve kurdukları tertiplerle işleri karıştırmaları neticesinde kendisini böyle bir cezaya çarptırdığını, “kıymetli sultan tarafından hapsedilmiş” tabiri ile ona kızgın ve kırgın olmadığını, fitne ve kışkırtma ile onun kendisini hapsedtiğini⁷⁰ anlatmak istemiş, maalesef yine yanlış anlaşılma ve daha ileri bir cezaya çarptırılma gibi bir tereddüitten dolayı olsa gerek ki, Şemsülmülk ile aralarında geçen mesele veya söylediği sözün ne olduğunu -eserlerinde konuyu defalarca gündeme getirse bile- tam olarak söylememiştir.⁷¹

Bu dönemi incelediğimizde İmam Serahsî’nin çarptırıldığı cezadan daha ağırına, idam cezasına çarptırılan âlimleri de görürüz. Mesela Batı Karahanlı hükümdarı Tamgaç Han İbrahim (444-460/1052-1068) İmam Ebü’l-Kasım es-Semerkindî’yi idam ettirmiştir. Bu idamın sebebi ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmadığı gibi bu dönemi araştıran gerek Barthold, gerek Pritsak, gerekse Kavakçı ve diğer

67 Serahsî, *Şerhu Ziyâdatü’z-Ziyâdât*, (nşr. Ebû’l-Vefâ), Haydarabad 1378, s. 148. Ayrıca bkz. Tuğ, s. 44.

68 Tuğ, s. 44.

69 Aydın, V/XI. Asırda Maverâünnehir..., s. 6.

70 Bu tabirler için bkz. Schacht, s. 4.

71 Aydın, V/XI. Asırda Maverâünnehir..., s. 17 (dip not 118)

araştırmacılar Tamgaç Han İbrahim (ö: 460/1068)'in niçin ulema ile anlaşmazlığa düştüğü ve İmam Ebü'l-Kasım es-Semerkandî'yi hangi gerekçeyle idam ettirdiğinin sebebini bilmediklerini⁷² söylerler.

Hâlbuki İslam kaynaklarının verdiği bilgiye göre, Tamgaç Han İbrahim müstesna bir dindarlıkla tanınmış olup Türk memleketlerindeki vergi sistemini İslam'a uydurmuştur. Ulema'ya büyük hürmetinin yanında fakihlere danışmadan hiçbir zaman para almamış, yani yeni vergiler koymamıştır. Maverâünnehir'de tam bir intizam ve emniyeti sağlamış, mala karşı yapılan her türlü tecavüzü ağır bir şekilde cezalandırmıştır.⁷³ İslam kaynaklarının bu kadar övgü ile bahsettiği bu hükümdar o halde bu âlimi niçin idam ettirmiştir?

Tamgaç Han İbrahim'in yerine geçen oğlu Şemsülmülk II. Nasr (460-473/1067-1080) da babası gibi ulema ile müşkilat yaşamıştır.⁷⁴ O, Şemsü'l-Eimme İmam es-Serahsî'yi hapsedmekle kalmamış, hiç kimseden çekinmeden doğruyu söyleme ve müdafaa etme vasfına sahip Maverâünnehirli bir diğer fakih olan Ebû İbrahim İsmâil b. Ahmed al-Saffâr'ı sebebi zikredilmeyen bir olay dolayısıyla 461/1068 yılında öldürtmüştür.⁷⁵ Sem'ânî'nin, onun bu şekilde öldürülmesinin, Han'ı dinin farzlarını yerine getirmeğe ve haramdan kaçınmağa davet etmesinin yol açtığını belirtmesi⁷⁶ dışında bu konuda kaynaklarda başka bir bilgi bulunmamaktadır.

Hâlbuki bazı kaynaklarda Batı Karahanlı hükümdarları Tamgaç Han İbrahim, yerine geçen oğlu Şemsülmülk II. Nasr (460-472/1068-1080), onun kardeşi Hızır Han (472-473/1080-1081) ve onun oğlu Ahmed Han (473-482/1081-1089 ve 485-488/1092-1095) dönemleri çok mesut devirler olarak kabul edilir. Gerek Avfi Cevâmîü'l-Hikâye'sinde, gerekse Aruzî Semerkandî Çahar Makale'sinde bu hükümdarlarla ilgili övgü dolu cümleler ve bolca adalet ve kahramanlık hikâyeleri anlatmışlardır.⁷⁷ Öyleyse bu hükümdarların ulema ile çatışmalarının ve onlara ağır cezalar vermelerinin sebebi ne olabilir?

Karahanlı idarecileri ile âlimler arasındaki bu mücadelelerin siyasî, dinî, ictimâî, ilmî vd. birçok açıdan daha geniş bir incelemeye tabi tutulmasının gerekliliğine ve bunun ayrı bir araştırma konusu olduğuna inanıyoruz.

72 Barthold, *Türkistan*, 334; Pritsak, s. 262; Kavakçı, s. 3.

73 İbnü'l-Esir, IX, 300. Ayrıca bkz. Kavakçı, s. 3; Barthold, *Türkistan*, s. 332-333.

74 Pritsak, s. 263.

75 Kuraşî, I, 395; Leknevî, s. 80; Ayrıca bkz. Kavakçı, s. 176.

76 Sem'ânî, III, 548.

77 Togan, *Karahanlılar*, s. 55.

D- HAPİS HAYATI

İmam Serahsî'nin eserlerinde, özellikle Mebsut'ta hapis hayatının ne zaman başladığını açıkça ifade eden bir ibare yer almamaktadır.⁷⁸ Bununla birlikte onun Mebsut eserini 466/1073 yılından itibaren hapiste öğrencilerine imla ettirmeye başladığı bilgisi elimizde bulunmaktadır.⁷⁹ Dolayısıyla onun hapis hayatı 466/1073 yılında veya daha önceki bir tarihte başlamış ve 480/1087 yılına kadar sürmüştür.⁸⁰

Bazı araştırmacılar onun Özkent'te bir kuyuya hapsedildiği ve buradan kuyu etrafına toplanan öğrencilerine Mebsut eserini yazdırdığı şeklindeki rivayet ve değerlendirmelerin sağlam bir bilgiye dayanmadığını, ayrıca onun eserlerinde bu konuda sarıh bir ifade bulunmadığını söylerlerken;⁸¹ Zeki Velidi Togan, o zamanki göçebelerin hapishanelerinin genişçe kuyular olduğunu, dolayısıyla Serahsî'nin geniş bir kuyuda hapsedildiğini ifade eder.⁸²

İmam Serahsî'nin hapiste imla ettirdiği Mebsut'unun "Hibatü'l-Marîd" babının bitiminde, "Bunu yazdıran, ... hapse düşmüş, tecrid edilmiş, aile ve oğlundan ve bütün kitaplarından menedilmiş, dua sayesinde kurtulmayı gecelerin karanlığında korku içinde ve gözleri yaşlı ağlamakla isteyen kimsedir."⁸³ tabiri; yine eserinin "Mükâtep" bölümünün sonunda "... öfkeye maruz kalmış, herkesten tecrid edilmiş ve hapsedilmiş olan cezalının imlâ ettirmesiyle Mükâtep bölümü sona erdi..."⁸⁴ sözünden ve eserdeki ilgili diğer pasajlardan hapis hayatının ağır şartlar altında geçtiğini anlamaktayız.

Serahsî hapis hayatının başlarında çok sabırlıdır, mütevekkildir ve başlamış olduğu kitap imla ettirme işini bitirmekten başka bir şey düşünmemektedir, hatta Mebsut eserinin dördüncü cildine kadar hapis lafını ağzına bile almaz. Ancak bu hapis hayatı ilerledikçe ve bilhassa sekizinci cildi tamamlamış olduğu iki yıllık müddetten sonra "kurtuluş için dua", "iftiracıları itham" gibi konuları ele aldığı ve sık sık bu mevzuya temas ettiğini müşahade ederiz ki, artık Serahsî hürriyetini elde etme hususunda iyice sabırsızlanmakta ve sık sık bu arzusunu dile getirmektedir. O bu günlerini, "mihnet ve bela dolu, esir hayatı yaşadığı ve ücretsiz köle gibi bir hayat sürdüğü, üzüntü ve bezginlik diyarı bir hapishaneye konulduğu" gibi ifadelerle tavsif eder.⁸⁵

78 Tuğ, s. 45.

79 Bkz. Serahsî, *Mebsut*, XXVII, 124. Ayrıca bkz. Tuğ, s. 45.

80 Schacht, s. 3.

81 Bkz. Schacht, s. 4; Salih Tuğ, s. 48.

82 *Karahanlılar*, s. 71. Ayrıca bkz. Hamidullah, "Serahsî", X, 505.

83 Serahsî, *Mebsut*, XII, 108.

84 Serahsî, *Mebsut*, VIII, 80. Ayrıca bkz. Tuğ, s. 45.

85 Tuğ, s. 48.

Ancak onun 477/1084 tarihinde Kitâbu'l-Usul eserini imla ettirmeye başladığında Özkent (Uzcend) hisarının bir köşesinde bulunması, özel bir ikamet yerini imâ eder gibi görünmektedir. Muhtemelen onun hapislik şartları gün geçtikçe daha da hafiflemiştir. Nitekim Mebsut'un matbu nüshasında olmayıp yazma nüshasının "Kitâbü'l-Vekâle" bölümü sonunda bulunan, "Sıkıntı yeri olan hapisten kurtulmuş ve tamamen hür ve serbest olmayı bekleyen kimse onu yazdırmıştır." tabiri onun hiç olmazsa 477/1084 yılından itibaren ağır hapis şartlarından daha hafif şartlarda, özel bir odada (zaviyede) ikamet ettirildiğini göstermektedir.⁸⁶

Hapsin son senesinde bu odadan da alınarak hapishanenin bulunduğu Özkent şehrinde kendisini himayesine alıp hürmet gösteren Emir Gûn'un evine nakledilmiş ve burada Şerhu Siyeri'l-Kebir eserini yazdırmaya başlamıştır. Ancak eserinin "Emân" bahsinin sonuna geldiğinde, her ne sebepten ise kaleye dönme emri almıştır. Her halde bu defa şartları ağır olan eski hapishaneye değil, Usûlü Fıkh kitabında da bahsettiği kaledeki odaya (zaviye) dönmüş olması gerekir. Nihayet 480/1087 senesinin Rebiyülevvel ayının bitimine on gün kala Cuma günü tamamen hapisten kurtulup ömrünün son üç yılını geçirdiği Ferğana bölgesinin Merginân şehrine yerleşmiştir.⁸⁷

Tuğ'un da dediği gibi,⁸⁸ onun başlarda sıkıntı ve mağduriyetle dolu mihnetli hayatının sonuna doğru zaman zaman sert ve zaman zaman yumuşak bir hapis hayatına tabi tutulması, o sıralar bir biri ardına değişen üç hükümdar ile alakalı olsa gerektir. Her yeni gelen hükümdar kendisini daha iyi bir muameleye layık görmüş olmalıdır.

Serahsî hapis günlerinde bazı seçkin arkadaşlarının talepte bulunması ile bütün kitaplarından ve şartlardan yoksun olmasına rağmen hapishaneye gelen öğrencilerine 30 ciltlik muazzam eseri Mebsut'u imla ettirmiştir. 466/1073 yılında imla ettirmeye başladığı bu eseri hapishaneden çıkmadan 479/1086 yılında toplam 13 yılda yazdırmıştır.⁸⁹ İmam Muhammed eş-Şeybânî (v.189/805)'nin Ziyâdatü'z-Ziyâdât eserine şerh olarak yazdığı Şerhu Ziyâdati'z-Ziyâdât eserini de hapis günlerinde imlâ ettirmiştir.⁹⁰ Usûlü'l-Fıkh kitabını ise 479/1086 yılının Şevval ayında Özkent hisarında özel ikamet ettirildiği hapis mekânında imla ettirmeye başlamıştır.⁹¹ Yine o, Şeybânî'nin Siyeru'l-Kebir eserinin şerhi olan Şerhu Siyeri'l-Kebir eserini de 479/1086 senesi Zilkade ayında imla ettirmeye başlamış, hapisten çıktıktan sonra Emir Hasan'ın evinde

86 Schacht, s. 4; Tuğ, s. 48.

87 Tuğ, s. 49.

88 A.g.e.

89 Tuğ, s. 45-46.

90 Yıldız, s. 16.

91 Tuğ, s. 46.

480/1087 yılında tamamlamıştır.⁹² Onun Şerhu Muhtasarı't-Tahâvî ve Şerhu Câmiu's-Sağîr eserlerini de hapiste imla ettirdiği bilgisine sahibiz.⁹³

Serahsî en azından hayatının son üç yılını hürriyet ve rahatlık içinde geçirme imkânını bulabilmiştir. Fakat hapiste geçen uzun yıllar boyunca bu kadar eserini ne gibi şartlar altında meydana getirdiği insanı çok hayrete düşüren bir durumdur.⁹⁴

E- DEĞERLENDİRME

Horasan'ın Serahs şehrinde doğan, ancak ilk çocukluk yılları hariç ömrünün tamamını Maverâünnehir, Özkent ve Ferğana bölgesinde geçiren V/XI. asır âlimlerinden Şemsü'l-Eimme İmam es-Serahsî'nin (elimizde çok az bilgi olmasına rağmen) hayatı ve ilmi kişiliği câlib-i dikkattir. O güne kadar Şemsü'l-Eimme lakablı tek âlim olan Halvânî ve dönemin önde gelen âlimlerinden es-Suğdî gibi önemli âlimlerden ders alıp Burhânü'l-Eimme İbn Mâze, el-Hâsirî, el-Kuşenî, Hidâye'nin müellifi el-Merginânî'nin ana tarafından büyük babası Ömer b. Habîb ve Kadîhan'ın büyük babası Mahmud b. Abdülaziz el-Uzcendî gibi âlimlere ders veren es-Serahsî, o devirde Hanefî mezhebinin başlıca merkezi olan Maverâünnehir ve Orta Asya'daki Hanefî uleması zincirinin başında yer almıştır.

Kuvvetli hafızası ve kıvrak zekâsı ile hocası Halvânî'nin hemen dikkatini üzerine çeken ve hocasının ölümünden sonra da onun Şemsü'l-Eimme lakabını alan Serahsî'nin yaşadığı siyasi ortam, ilk büyük İslam Türk Devleti kabul edilen Karahanlılar'ın hâkimiyetindeki bir dönemdir.

Hakkında yazılanlar ve kendi eserlerinden de anlaşıldığı üzere Serahsî'nin devri hareketli ve karmaşık geçmiştir. Bir taraftan haçlı seferleri, bir taraftan İslam âlemindeki âdil olmayan vergi huzursuzlukları, diğer taraftan Karahanlılar devrinde sık rastlanan Sünniler ve muhalifleri olan Mutezileler arasında geçen ilâhiyat münakaşaları, sık sık meydana gelen iktidar değişiklikleri devrin belli başlı problemleridir. İşte bu sıkıntılı dönemde onun bir sözü veya nasihatı dönemin Karahanlı hakanı tarafından yanlış anlaşılmış veya rakipleri tarafından yanlış anlaşılmaya müsait bir dil ile hakana jurnallenmesi sonucu uzun denilebilecek bir hapis sürecine mahkûm olmuştur.

Şemsü'l-Eimme Serahsî 466-480/1073-1087 yılları arası yaklaşık 15 yıl Özkent şehrindeki hapisshanede hapsedilmiştir. Onu hapseden Batı Karahanlı Devleti Hakanı Şemsülmülk II. Nasr Han (460-473/1067-1080)'dır. Onun hapiste olduğu süreçte

92 Kâtip Çelebi, I, 561; Yıldız, s. 15-16; Tuğ, s. 46; Kavakçı, s. 58.

93 Bkz. Kâtip Çelebi, I, 561; Bağdâdî, II, 76; Kavakçı, 58; Yıldız, s. 16.

94 Schacht, s. 6.

Şemsülmülk'ün kardeşi Hızır Han (473-474/1080-1081) ve onun oğlu Ahmet Han (474-487/1081-1094) adlı iki değişik hükümdar daha tahta çıkmıştır. En hacimli eseri Kitâbü'l-Mebhut başta olmak üzere birçok eserini -kendi ifadesi ile- ailesinden, kitap, defter ve her türlü imkândan mahrum olduğu halde bu hapishanede vermiştir. O, Mebsut'un "Kitâbü'l-İkrar" bölümünün sonunda söylediği gibi âdi suçlularla birlikte, oldukça ağır şartlarda hapsedilmiştir. 477/1084 tarihinden itibaren son 3 yıl içinde onun hapislik şartları gün geçtikçe hafiflemiş hapis hayatının son senesinde (479/1086) Özkent'teki hapishaneden alınarak aynı şehirdeki Emir Gûn'un evine nakledilmiş, daha sonra hicri rebiyülevvel 480/1087'de özgürlüğüne kavuşarak ömrünün son üç yılını geçirdiği Ferğana bölgesindeki Merginân'a dönmüş ve 483/1090 yılında burada vefat etmiştir.

Bununla birlikte Serahsî'nin yaşadığı sürede yönetimdeki tüm Karahanlı hükümdarlarından bu şekilde sertlik görmediği veya yaptığı uyarı ve nasihate karşı cezalandırılma durumunda olmadığını da görürüz. Nitekim onun hal tercümesini yazarların kaydına göre o hapisten kurtulduktan sonra, hükümdarın azat ettiği cariyelerini hür olan memurları ile iddetleri dolmadan evlendirmesine karşı çıkıp bu konuda hükümdarı uyarmış, dönemin Karahanlı hükümdarı onun tenkidini kabul etmiştir. Zaten Şemsülmülk II. Nasr Han'dan sonra ardı ardına tahta geçen diğer iki hükümdar zamanında onun hapis şartları her geçen gün iyileşmiş ve sonunda özgürlüğüne kavuşmuştur.

İnsanı hayrete düşürecek kadar kuvvetli bir zekâya sahip olan Serahsî, Özkent'te hapsedildiği uzun yıllar boyunca kendi kütüphanesinden mahrum edildiği halde, hapsedildiği yerin yanına veya etrafına gelen öğrencilerine yanında hiçbir kitap veya notu olmadan 30 ciltlik devasa eseri Mebsut'u ve bunun dışında dört eserini daha imla ettirmiştir.

Bu yönü ile o, hapis şartlarının pek feci olması bir yana, hapishanedeki ilmî faaliyetlerini kesintisiz devam ettirip eser veren İslam âlimlerinin ilki olmasının yanında hapis hayatını ciltler tutan eserlerle verimlendirmeyi başarmış dünya ilim tarihinin pek istisnâî şahsiyetleri arasında yer almıştır.